

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 40 Volume: 8 Issue: 40

Ekim 2015 October 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**DEĞİŞİK DİN VE MEZHEP MÜNTEŞİPLERİNİN ÖLÜMLE GELEN SOSYAL BİRLİKTELİK ALGILARI
VE ÖLÜMÜ İÇSELLERŞTİRME UYGULAMALARI (DİYARBAKIR ÖRNEĞİ)
PERCEPTIONS OF SOCIAL UNITY OF VARIOUS PEOPLE HAVING VARIOUS RELIGIOUS AND
SECTARIAN BELIEFS, AND THEIR PRACTICES TO INTERNALIZE DEATH (THE CASE OF
DIYARBAKIR)**

Alaattin DİKMEN*

Öz

Toplum tarafından üretilen ve geliştirilen çok değişik sosyalleşme, sosyal bütünleşme ve sosyal kontrol mekanizmaları vardır. Bu mekanizmalar gelenek, âdetler, inançlar ve ibadet şekilleri yoluyla geliştirilen sosyal davranışlarla da gerçekleşebilmektedir. Toplumsallaşmayı ve toplum kültürünü besleyen inanç, âdet ve geleneklerin varlığı bireylerin ve toplumun hayatını müspet yönde etkiler. Yabancılaşma, sosyal çözülme, yalnızlaşma gibi toplumlarda sıklıkla görülen olguların izole edilmesine, sosyal ilişkilerin anlamlı kılınmasına katkılar sağlar. Ölüm, taziye, ölüm sonrası geliştirilen törensel uygulamalar bu türden ilişkilerdir. Ölüm sonrasında geliştirilen uygulamalar ölenin hala sosyal bir varlıkmuş ve bu dünyada varlığını sürdürüyormuş gibi bir algılar ve davranışlar temeline dayanır. Ölüm üzerine yapılan uygulamalar ve uzun/kısa süreli törenler toplumların önemli birer kültür göstergeleri haline gelerek bize toplumların hem gelenekleri hem de inançları hakkında sosyolojik veriler sunmaktadır. Her toplumun kendine özgü geleneksel ve dini uygulamaları olmakla birlikte farklı inançlara mensup toplumlarda da benzer hatta aynı uygulamalara rastlamak mümkündür. Diyarbakır'da yaşayan *Süryani, Ermeni, Sünni ve Alevilerin* ölüm ve buna bağlı geleneksel ve dini uygulamaları, bu uygulamalar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar araştırma konusu yapılarak verilmeye çalışılmıştır. Veriler ölüm sosyolojisi perspektifinden değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, ölüm sonrası uygulamalar, taziye, Süryani, Ermeni, Sünni, Alevi.

Abstract

There are various socialisation, social integration and social control mechanisms invented by societies. The functions of these mechanisms may also be provided with the social actions produced by the traditions, customs, beliefs and prayer types. The existence of beliefs, customs and conventions that foster socialisation and culture positively affects the society and the lives of the individuals. They also contribute to the elimination of the phenomena such as alienation, social dissociation and desolation that were commonly found among societies as well as to the seeking for meaning in the social relations. The interhuman relations concerning death, condolence and practices after death are of this type. The practices after death hinge on the perception and attitudes implying that the dead is still a social being and alive in this world. The practices after death, short and long rituals provide us with sociological data related to both beliefs and traditions of societies since these practices become significant indicators of culture over time. Although every society has its own peculiar traditional and religious practices, it is likely to find similar, even the same, practices in societies enjoying different religions. The practices related to death and other similar traditional and religious practices are provided in this article; plus, the similarities and differences between these practices are problematized. The data is assessed from the viewpoint of the sociology of death.

Keywords: Diyarbakır, practices after death, condolence, Assyrian, Armenian, Sunni, Aleviate.

GİRİŞ

Ölüm, sosyal ve bireysel hayatın rasyonel bir tarafı olduğu kadar fenomenolojiktir de. Dolayısıyla ölüme dair değişik inanç, kültür ve uygarlık çevrelerinde farklı uygulamalar, şekiller ve sembollerle karşılaşılması en insani bir durumdur. Karşılaşılan bu durumlar, yaşamın fenomenolojik, esrarlı, bilinmez, acı veren, korkutucu tarafının toplumsallaştırılması, içselleştirilmesidir. Toplumlar arasında karşılaşılan ölüme dair uygulamalar ölüp gidenin metafizik dünya ve yaşanan dünya arasında bir bağ kurma ameliyesidir aynı zamanda.

İnsanlar ölüm karşısındaki tutumlarını çok çeşitli biçimlerle ifade etmeye çabalamışlardır. Ölümü ilgili atasözleri, deyimler, ilençler, destanlar, ağıtlar, şiirler (Karaca, 2001: 501-502), yaslar, halk anlatıları, atasözleri, deyimler, karanlık metaforu, Azrail (Kara, 2009: 222) romanlar, sinema eserleri gibi birçok dini/edebi metinler ortaya çıkmıştır. Bunlardan mersiye türünün ölen kişinin meziyetlerini faziletlerini anlatmanın ötesinde insanları ölüm karşısında düşünmeye, tefekküre sevk etmekte ve adeta bir ölüm felsefesi yapılmaktadır (Güngör, 1999: 135-137). Bir de, mezarlık ve cenaze namazı için cami tercihleri,

* Yrd. Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

mezarlıkların tarzları, yapı malzemeleri, taşların üzerindeki yazıların içeriği üzerinden ölüm sosyolojisi yapılabilmektedir (Sağır, 2012: 903-925; Sağır, 2013: 1095-1115).

Türkiye'nin neredeyse hemen her bölgesinde ölüm ve sonrası yapılan uygulamalarla ilgili sosyoloji, kültürel antropoloji ve din sosyolojisi disiplinlerinin yöntem ve usulleriyle birçok araştırma yapılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde; taziye geleneğinin tarihçesi (Mordeniz, 2014; Artun, 1998), ölüm fenomeni (Kara, 2009), ölümle ilgili terimler (Ergun, 2013), modern ve geleneksel toplumlarda ölümün yeri (Ünal, 2011), ölüm süreci ve sonrasıyla ilgili ritüeller (Ersoy, 2002), taziye geleneği ve yapılan uygulamalar (Cihan, 2005; Ertan, 2012; Demir, 2012; Albayrak ve Arıcı, 2007; Artun, 1998 ve 2006), taziye geleneğinin geçirdiği değişim ve dönüşüm (Parin, Bilgili, Menak, 2012; Demir, 2012) gibi çalışmalarla konuyla ilgili oluşmuş geniş bir literatürle birlikte ölüm ve sonrası konularının yeterince işlendiği görülmektedir. Ayrıca bu çalışmalar genel olarak Müslümanlar ve Türk toplumu üzerinden yapılan uygulamaları içermektedir. Ancak ölüm hadisesi ve sonrasında buna bağlı olarak yapılan birçok uygulama tarih boyunca çeşitli şekillerde her inanış ve kültürde tezahür etmiştir. Dolayısıyla konuyu yerelden evrensele doğru bir bakış açısıyla ele alarak, inanış ve kültürel alanda farklı toplumların ölüm ve sonrası uygulamalarındaki değişik ve ortak yönlerini sosyolojik bir temellendirme ile ortaya koymak ilgili literatüre katkı açısından önem arz etmektedir. Diyarbakır gibi kadimden bu yana inanç ve kültürlerin kesiştiği bir kültür havzasında inançların kaynaşmasıyla oluşan toplumsal ilişkilerin yerelden evrensele bakan yönlerini ortaya koymak çalışmayı önemli kılmaktadır.

Bu çalışmada, aynı konuyu araştıran diğer çalışmalardan farklı olarak genelde Diyarbakır'da yaşayan Müslüman ve Hıristiyanların, özelde *Süryani, Ermeni Sünni ve Alevilerin* ölüm ve buna bağlı geleneksel ve dini uygulamaları, bu uygulamalar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar araştırma konusu yapılarak verilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında Diyarbakır'da yaşayan inanç gruplarından *dört Alevi, üç Ermeni, bir Süryani ve on iki Sünni bireyle mülakatlar* yapılmıştır. Bulgular, yüzyıllardır aynı coğrafyada benzer sosyal hayatlar süren inanç sahiplerinin, en beşeri taraf olan ölüm gibi bir konu ve hadisede takındıkları ortak tavır, paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma durumları toplum hayatına yansımaları boyutuyla değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, konu diğer çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde işlendiği için burada çok fazla ayrıntıya girmeden, farklı inanç sistemlerindeki benzeşim alanlarını vurgulamanın bir alt yapısı olarak, sadece belli başlı hususlara kısaca temas etmekle yetinilmiştir. Verili bilgiler kullanılarak ölümün farklı dinlerdeki birey ve toplumları sosyalleştirmesi, sosyal ilişkileri güçlendirmesi ve bütün kesimlerde ölümün aklileştirilmesi, kabullenilmesi ve kabulündeki etkin rolü üzerinde durulmuştur.

Dini inanış tahayyülleri farklı olsa da dinlerde ölüm karşısında takınılan tavır ve yapılan uygulamalar benzerlikler içerir. Dini inanç ve motifler, ölüm ve sonrası süreçlerin her aşamasını belirlerler. Öyle ki yaşamı boyunca dini yaşantıyla uzaktan yakından ilgisi olmayanlar bile, bir yakınlarını kaybettiklerinde, bir cenazeye gittiklerinde kendilerini dinin içinde buluverir, ilgilerini dini uygulama ve söylemlere yoğunlaştırırlar (Göka, 2015). Değişik din müntesipleri arasında küçük bazı değişiklikler olmakla birlikte ölen kişinin arkasından yapılan uygulamalar çoğunlukla ezberedir ve dini içerikli vazgeçilmez törenlere dönüşerek geleneğin izinden gider. Bu nedenle Hıristiyan Süryanilerle Ermeniler ve Müslümanlar arasında ciddi farklar gözlenmemektedir. Bin yılı aşkın süreden bu yana birlikte yaşayan değişik inançların aynı toplumsal çevrede deneyimleyerek getirdiği ve tartışmasız insanlığın ortak noktası, kaybı, varlığı ya da acısı olan ölümü ortak bir gelenek, ortak bir kültür unsuru kılması çokkültürlü yaşam (Canatan, 2009: 80-97; Özyurt, 2009: 58-86), birlikte yaşam, dinler arası müzakereler ve diyalog gibi konularda çok önemli tecrübeler sunmaktadır. Bu tecrübe halen Diyarbakır'da yaşanmaktadır ve ölümün, çok dinli ve çok kültürlü bir toplumsalın inşasına ve akışkanlığına katkı yaptığı bir gerçekliktir.

İNSANLAR YALNIZ ÖLÜR AMA ÖLÜM TOPLUMSALDIR

Her toplum kendi hayatında karşılaştığı, yaşadığı olaylarla ilgili gelenekler ve kültürel davranış örüntüleri geliştirir. Bu durumun en yoğun yaşandığı ve bireysel olduğu kadar toplumsal alanla da ilgili olanı kuşkusuz ölüm olgusu üzerinden gelişenlerdir. Ölüm tarih boyunca, ötelenmeye, reddedilmeye çalışılan ve kendinden zaman zaman korkulan bir varoluş gerçekliği olsa da her zaman sosyal ve bireysel hayatın kabullenilen bir tarafı olmuştur ve beşeri varoluşun, kutsal veya kutsal dışı en önemli olayları arasında yer alır (Hökelekli, 1991: 151-165; Hökelekli, 2008). Ölüm üzerine yapılan uygulamalar ve uzun/kısa süreli törenler toplumların önemli birer kültür göstergeleri haline gelerek bize toplumların hem gelenekleri hem de inançları hakkında sosyolojik veriler sunmaktadır. Her toplumun kendine özgü geleneksel ve dini uygulamaları olmakla birlikte farklı inançlara mensup toplumlarda da benzer hatta aynı uygulamalara rastlamak mümkündür. "Ölüm, toplumsal yapıların benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymada, ritüellerin aldığı şekil, yarattığı sosyal etki ve anlam açısından yoğun bir göstergeler toplamıdır. Bu açıdan ölüm, toplumsal gösterge olarak, toplumun çoğu bölümünde yer alır (Kestenbaum, 2007, aktaran, Kara, 2009: 221).

Diğer taraftan, toplumdaki bireyler, hayatlarının ilk yıllarında tekildirler ve bireysel bir yaşam alanları vardır. Tekçi bir düşünce evrenine sahiptir ve gerçekten bireydirler. Bireyler, belli dönemlerden

sonra toplumla ilişkilerini geliştirmek durumunda/zorundadırlar. Bu süreçler bütünü bireyin sosyalleşme dönemlerine tekabül eder ve hayatı boyunca sürebilir. Toplum tarafından üretilen ve geliştirilen çok değişik sosyalleşme, sosyal bütünleşme ve sosyal kontrol mekanizmaları vardır. Bu sosyalleşme gelenek, âdetler, inançlar ve ibadet şekilleri yoluyla geliştirilen sosyal davranışlarla da gerçekleşebilmektedir.

Toplumsallaşmayı ve toplum kültürünü besleyen inanç, âdet ve geleneklerin varlığı toplum hayatını daima müspet yönde etkiler ve yabancılaşma, sosyal çözülme, yalnızlaşma gibi toplumlarda sıklıkla görülen olguların izole edilmesine, sosyal ilişkilerin anlamlı kılınmasına katkılar sağlar. Diyarbakır'da yaşayan değişik inançlara bağlı gruplarda ölüm hadisesi etrafında ortaya çıkan ve daha çok inanç sistemiyle temellendirilen sosyal ilişkileri ve hareketliliği bu boyutuyla düşünmek gerekir.

Diyarbakır'da Yaşayan Hıristiyanlarda Ölümüne Bağlı Uygulamalar

Mezopotamya'nın kadim yerleşim yerlerinden biri ve tarih boyunca çok önemli jeopolitik bir konumu olmuş Diyarbakır, çeşitli kültürlerin, siyasi politik tesirlerin, değişik inanç sistemlerinin farklı doğal ve toplumsal şartlarla etkileşime girdiği çok kültürlü/inançlı bir şehir olagelmıştır. Ölüm ve ölümlerle ilgili karşılaşılan uygulamalarda da bu çeşitlilik rahatlıkla görülmektedir. Şehir ve bölge tarih boyunca değişik, yeni yeni inanç sistemlerinin yaşama alanı olmuş, sosyal çevreye uyumun dayattığı yeni dini unsurlar yan yana gelmiş ve bu yan yana gelişlerle inançlar, dinler karşılıklı etkileşimlere maruz kalmışlardır (Günay, 1998: 515). Dolayısıyla Diyarbakır'da ölümler ve ölüm üzerine yapılan çalışmalarda çeşitli kültür ve inanç sistemlerinin zenginleştirdiği yoğun bir uygulamalar bütününe rastlamak mümkündür.

Diyarbakır'da Hıristiyan gruplardan Ermeniler ve Süryaniler bulunmaktadır. Bu iki grupta ölüm sonrası yapılan dikkat çekici uygulamalar vardır ve bunlar Diyarbakır'da meskûn diğer din mensuplarıyla benzerlikler arz etmektedir.

Süryaniler

Süryanilerde Müslümanlarda olduğu gibi definden önce ölü usulüne uygun olarak yıkanır. Törensel bazı uygulamalardan sonra mezarlığa götürülür ve orada, papazın 'Cenaze Kitabı'ndan dua okuması temeline dayanan bir tören yapılır. Cenaze kitabında ilahiler, İncil'den ayetler, Hıristiyan büyüklerinin mektuplarından bölümler vardır ve bu bölümlerde bayanlar, çocuklar, gençler, yaşlılar ve din adamları için okunacak kısımlar ayrı ayrı belirtilmiştir. Ölen hangi cinsiyet ve yaş grubundan birisi ise cenaze kitabından ona göre bölüm okunur. Cenaze törenine ve sonrasında taziye uygulamalarına her din ve mezhepten insan katılmakta ve bu durum birlikte yaşamın, sosyal hayatı birlikte inşa etmenin bir gereği olarak anlaşılmaktadır.

Cenaze yerde olduğu müddetçe, yani cenaze defnedilmeden ölenin yakınları yıkanmazlar. Bazı bayanlar ölümü takip eden yedinci güne kadar bazıları senesine kadar bazıları da ömür boyu siyah giyinir. Ölünün akrabalarından düğünü olan varsa düğün ertelenir. *"Benim düğün günümde eşimin köylüsü vefat etti. Biz düğün yapmak istemedik. Onlar siz düğününüzü yapın dediler ama biz yine de düğün yapmadık. Eşim gelinlik bile giymedi"* (Aciş, görüşme: 21.02. 2013).

Ölen kişinin arkasından üçüncü, kırkinci günlerde ve bir sene sonrasında bazı uygulamalar yapılır. Mesela ölüm üzerinden bir yıl geçtiğinde yemek verilir. Kiliseye ekmek götürülür. Bu uygulamalar Süryani Ortodokslarda ve Ermenilerde vardır ve muhtemelen Müslümanlara da Süryanilikten geçmiştir. Batı Hıristiyanlığında yani Katolikler ve Protestanlarda bu uygulamalar yoktur (Aciş, görüşme: 2013). Kıyam (paskalya) bayramında, bayramın ikinci günü bütün ölümlerin ruhu için herkes kiliseye yemek götürür. Papaz mezarlığa gider ve ölümler için dua eder. Buna Süryanice *"Sinehtu (rahatlama)"* denilir.

Ermeniler

Hıristiyan Süryanilerde görülen uygulamaların benzerleri Ermenilerde de görülmektedir. Ermenilerde de ölen kişi önce yıkanır, sonra ölüye elbise giydirilir ve ölü tabutla birlikte gömülür. Ermeni cemaatinin de cenaze merasimleri için hazırlanmış bir dua mecmuası kitabı vardır. Oradan çocuklar, gençler, kadınlar, erkekler ve din adamları için ayrı ayrı dualar okunur. Süryani cemaatinin uygulamalarından çok farkı yoktur. Sadece diller ve ifadeler farklıdır. Duaların hemen hemen hepsi aynı anlamdadır (Avava, görüşme: 19.02.2012).

Ölen kişinin kıyafetleri ihtiyaç sahiplerine dağıtılır. Taziye için gelenler 'aç gönderilmez'. En azından hane halkının yakınları ve ya komşuları yemek meselesiyle ilgilenir. İsteyenler şeker, un gibi yiyecekler getirirler. Gelenler arasında her din, mezhep ve cemaatten insan vardır. Ölümü takip eden üçüncü, yedinci, kırkinci günde bazı uygulamalar yapılır. Bu uygulamalar Diyarbakır'da mevcut yaşayan dinler ve mezheplerde hemen hemen aynıdır. Uygulamaların Yahudilerden Hıristiyanlara, Hıristiyanlardan da Müslümanlara geçtiği ifade edilmektedir ve öyle kabullenilmektedir (Eken, görüşme: 19.02. 2013).

Ölüm üzerinden bir sene geçene kadarki sürede her Cuma akşamı yakınlarla ve komşulara yemek verilir. Kişinin maddi imkânı kısıtlı ise bu uygulama bir ay devam eder. Durumu iyi ise bir yıllık sürede rutin olarak bu iş tekrarlanır. Verilen bu yemek ölünün payıdır. On beşinci gününde helva yapıp dağıtılır.

Ölümün kırkıncı günü ile senesinde dualar okunur. Papaz mezar giderek orada ölü/ölenler için dualar okur. Dualar yine cenaze kitabından okunur. Senesinde kiliseye yemek getirilir (Alato, görüşme: 19.02.2013).

Süryanilerde olduğu gibi cenaze töreninde ve taziyede siyah elbise giyerler. Ölü yakını bazı bayanların ömür boyu siyah giyindiği olur. Bazıları yedisine kadar bazıları da tercihe göre senesine kadar siyah renkli elbiseler giymeyi tercih eder. Cenaze gömülmeden (yerde olduğu müddetçe) ölünün yakınları yıkanmazlar. Ölen kişi genç ise bu yıkanmama süresi kırk gün sürer. Bu günler yas günleridir (Alato, Eken, görüşme: 2013).

Diyarbakır'da Yaşayan Müslümanlarda Ölümüne Bağlı Uygulamalar

Diyarbakır çoğunluğu Müslüman halklardan oluşan bir yerleşim bölgesidir. Müslümanlar da Şafii ve Hanefi olmak üzere iki çoğunluk mezhebindedirler ve Sünniliği oluştururlar. Bu zümreleri, Bismil ilçesine bağlı birkaç köy ve şehir merkezinde oturan Alevi gruplar takip eder. Dolayısıyla Alevilerle birlikte Müslüman nüfus baskın ve belirleyici bir üstünlüğe sahiptir. Ayrıca Alevilerle Sünniler arasında ölümle ilgili benzer inanç ve uygulamalar olmakla birlikte kısmi farklılıklar da gözlenebilmektedir.

Sünniler

Müslümanlar ölüm ve sonrasında geleneksel olarak hiç aksatılmadan dini içerikli birçok uygulamalar yapılmaktadır. Kişi öldükten sonra yıkanır ve kefen denilen beyaz kumaşla sarılarak bütün beden örtülür. Cami veya mezarlıkta yakın çevrenin katılımıyla cenazeye dua edilir. Ölü kabre konulmadan önce, birçok kişi sayfaları paylaşarak Kur'an'ı baştan sona kadar mutlaka okurlar.

Ölünün mezar yerini/toprağını kazarken vurulan kazmaların sesini ölen kişinin duyarak rahatsız olduğuna inanılır ve *azap çekmesin* diye 'şu an kabre incek hemen heloayı kavurun' denilerek cenaze defin işlemleri sürerken "kazma helvası" yapılır (Uğraş, görüşme: 21.12.2012; Güloğlu, görüşme: 23.12.2012; Çetin, görüşme: 21.12.2012). Cenaze çeşitli ritüellerle gömüldükten sonra din görevlisi ya da dini uygulamayı bilen birileri "telkin/talkın"¹ denilen temsili bir işlemin arkasından ölü için dua eder (Demir, 2012: 19; Pekergil, 2009: 47). Cenaze sahibinin akrabalarından düğünü olan varsa, düğün iptal edilir. Eğer dost, arkadaş ve komşularının düğünü varsa ya ertelenir ya da cenazenin yakınlarından geleneksel algılara uygun bir usul geliştirilerek izin istenir. Durum ve konum uygunsa düğün en sade şekliyle yapılır ya da uygun olmaz ise başka bir zamana ertelenir (Akıncı, görüşme: 25.12.2012; Karslıoğlu, görüşme: 22.12.2012).

Diğer inançlarda olduğu gibi ölümden sonraki ilk Cuma günü, üçüncü, yedinci, kırkıncı ve ilaveten elli ikinci günü ile ölüm yıl dönümünde mevlit² okutma, lokum dağıtma, yemek dağıtma, devir (Dikmen, 2011: 93) ve yas tutma gibi birçok uygulama yapılmaktadır³ (Ertan, 2012: 1). Mesela; elli ikisinde, bir tatlı türü olan 'lokma' tatlısı hazırlanır, akşam ile yatsı arası mezarlığa gidilir ve 'elli iki duası' diye bir dua vardır o okunur, lokma mezarlıkta dağıtılır (Budak, görüşme: 22.12.2013). Senesi dolduğunda 'sene mevlidi' okutulur. Gücüne göre kimi yemek dağıtır. Bazısı da çörek dağıtır. Bu arada eğer yapılabilirse "yer/sene hatmi"⁴ okunur veya bir din görevlisine okutturulur (Budak, görüşme: 2013).

¹ *Telkin*, ölen kişinin mezarında melekler tarafından bazı sorulara muhatap olacağı düşüncesi ve kabulüne dayanan bir uygulamadır. Mezara konulan kişiye dıştan bir yardımla 'sorguya çekileme' işini kolaylaştırma girişimi de denebilir. Bu sebeple ölüye sorulacağına inanılan inanç ve dünya hayatında sürdürdüğü yaşama ilgili bazı soruların cevapları orada görevli kılınan kişi tarafından açıktan bir sesle ölüye telkin edilerek ölünün de kendisine sorulacak sorulara bu şekilde cevap vermesi hedeflenmektedir. Bu durumda ölünün söylenenleri duyduğuna inanılır (Dikmen, 2011: 94-95)

² Diyarbakır'da da Mevlit Türkçe yazılmış olan Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'ün Necat* adlı eserinden okunarak icara edilirken son yıllarda Kürt halkı arasında Kürtçe mevlit okumak yaygınlaştırılmıştır. Kürtçe okunan bu mevlit Türkçe mevlidin biraz daha değişik ve uzun halidir. Hacim ve ifadeler olarak farklı olsa da anlam olarak Kürtçe mevlidin Türkçe mevlitten farkı yoktur. Mevlit okunan ortamda su, bir miktar tuz, çörek otu ve küçük küçük dilimlenmiş ekmeğin parçaları bulunur. Okunan mevlit dolayısıyla bunların bereketleneceğine ve yiyeceğe şifa olacağına inanılır.

³ Ölüm hadisesinden sonra değişik anlamlar yüklenerek yapılan çok yoğun uygulamalar vardır. Bu uygulamalar tezlere, araştırma kitaplarına ve makalelerine konu olmuştur. Çalışmanın temel problemini doğrudan ilgilendirmediği için bu tür bulgulara yer fazla yer verilmemiştir. Temel konuyu destekleyen örnekler özetlenmiştir. Gelenek ve inanç kökenli uygulamalar ölümü takip eden ilk kırk gün oldukça yoğun, bir yıla kadarlık süreçte de belirgin şekilde gözlemlenebilir. Şu veriler fikir vermesi açısından yerinde bir örneklem olacaktır: "Eskiden taziye evinde yedi gün yemek pişmezdi. Evde yemek kokusu olmazdı. Yemek dışarıdan gelirdi. Yemek getiremeyen kişiler şeker, un gibi yiyecekler getirirlerdi. Köylüler kurban kesip getirirlerdi. Evinden cenaze çıkan kişi birde yemekle uğraşmasın derlerdi. Ancak şimdi taziye evine üç gün dışarıdan yemek gelir. Benim babam vefat ettiğinde kırk gün evde yemek pişmedi. Yemekler dışarıdan geldi. Kırkıncı gün biz bir kurban kestik, yemek yapıldı" (Uğraş, görüşme, 2012). "Yakın bir tarihe kadar kahveci tutardık, kendi fincanlarını getirir acı kahve yapıp dağıtırdı. Ancak oğlu olanlar mutlaka kahveye bir şeker atardı. Oğlu olanın acı kahve içmesi iyi değil derlerdi" (Uğraş, Müjde, Agüloğlu, görüşme, 2012). "Taziye sürecinin üçüncü günü erkeklerin taziyesi biter ve taziye sahibi traş olur. Ölümü takip eden ilk Cuma günü de helva yapılır, ekmeğin arasına konular ve mezarlıkta dağıtılır. Yedinci günü yedi mevlidi okutulur." (Yıldırım, Azizmahmutogulları, görüşme, 2012). "Ölünün arkasından bir kâse, bir kaşık, yoğurt ve ekmeğin verilir. Bu şekilde yapıldığı zaman verilenlerin ahirette ölünün önünden gittiğine inanılır. Bu meyanda 40 gün evden ölünün yemeği çıkarılır. Evinde hiçbir şey olmasa sadece ekmeğin peynir yesen dahi, o ekmeğin peynirden göndermen gerekir. Bu ölünün payıdır. 40 gün boyunca muhakkak evden çıkması gerekir" (Ateş, Örucü, görüşme: 2012). Sadece bu konu üzerinde yoğunlaşarak Diyarbakır örneğiyle sınırlı tutulan bir çalışmada ayrıntılar görülebilir. Bkz.; (Demir, 2012)

⁴ Ayda bir hatim okumak suretiyle bir yıl boyunca toplamda 12 hatim okuma uygulamasıdır. Değişen sosyokültürel yapıdan dolayı şu anda Kürt nüfusunun yoğun olduğu Güneydoğu bölgesinde yer veya sene hatmine Kürtçe 'Hıtma-i Sale' denilmektedir. (Akıncı, görüşme: 2012)

Değişik anlamlar yüklenen çok yoğun uygulamalar olmakla birlikte konu açısından en dikkat çekici olanlar şunlardır:

- Ölen kişinin yakınları banyo yapmaz, temiz elbise giymez, özel bakım yapmaz. Elbisesini ters giyer ve uzun bir müddet bu böyle devam eder (Uğraş, Yıldırım, görüşme: 21.12.2012).
- Kabre ölünün yakınlarından küçük bir çocuk götürülür ve o ölüyle irtibata geçip konuştuğuna inanılır. Çocuk masum ve günahsız olduğu için yatan ölünün yerinin nasıl olduğu sorulur ve çocuk gözlerini kapatarak bunu cevaplar (Ateş, görüşme: 13.11. 2012).
- Ölüye ağıtlar yakılır. Hatta ağıt yakılmayan taziye evi pek ilgi görmez. Ağıt yakan insanlar genellikle ölen kişiyi tanımazlar çünkü ağıt yakan kişiler parayla tutulur. Son dönemlerde taziye törenleri, ikramlar, ağıt yakan kişiler ve hatta ağlayan kadınlar konusunda organizasyon yapan, hazır eleman sunana ve bunu ticari bir faaliyet olarak yürüten firmalar, organizatörler türemiş durumdadır. Taziye evi o tür yerlere müracaat ederek gerekli elamanlar ve bayan ağlayıcılar tutulur (Ateş, görüşme: 2012; Budak, görüşme: 2013).

Aleviler

Alevilikte ölüm; *ölüm, kalıbı dinlendirme ve Hakk'a yürüme* gibi terimlerle dile getirilmektedir. Bu terimlerden *kalıbı dinlendirme ve Hakk'a yürüme* ölümün bir son olmadığını yeni bir durumun başlangıcı olduğu inanişından kaynaklanmaktadır. Burada sözü edilen kalıp bedendir ve beden yaşlanmıştır, yorulmuştur ya da hasar görmüştür işlevini yerine getirmeyecek durumdadır. Bu durumda beden (kalıp) terk edilir. Kalıbını terk eden Tanrı'dan gelmiştir ve Tanrı'ya dönecektir. Bu nedenle de, Hakk'a ulaşmak üzere kalıbı terk eder (Hakk'a yürür) denilmektedir. Yani ölüm/ölme, Tanrıya ulaşmak, öze yeniden kavuşmak olarak kabul edilmektedir. Ölmek üzere olan kişinin yanında dini bilgi konusunda donanımlı kişi ve kişiler tarafından *Kelime-i Şahadet* söylenir. Bu sözleri ölüm halindeki kişinin tekrar etmesi için kesinlikle ısrar edilmez. Hastanın durumu bunları söylemeye uygun değilse, yalnızca Allah sözü telkin edilir. Ayrıca, ölmek üzere olanın yanında çok hafif sesle Kur'an'dan *Yasin Suresi* ve *Düvaz-ı imam*⁵ okunabilmektedir. Anadolu'nun farklı yerlerinde yaşayan bazı Alevi topluluklarında cenaze ile ilgili olarak hiçbir aşamada Kur'an okunmaz (Yıldız, 2004: 5, Demir, 2012: 14).

Alevilerde cenaze yıkama işlemi henüz başlamadan kadınlar yufka açmaya başlar ve ölü evden çıkana kadar o yufkalar dağıtılır. Ölünün kefenlemesi de küçük bazı farklar dışında hemen hemen Sünnilerle aynıdır. Ölüye giydirilen ve Sünnilerde *kamis* denilen parça beyaz kumaşın sağ tarafına Alevilerde bir kol dikilir ve bu parçaya *ahret köyneği/gömleği* adını verir. Ahret köyneği/gömleği ölen kimsenin yapmış olduğu evlilik sayısınca giydirilir. İki evlilik yaparsa iki kefen, tek evlilik yaparsa tek kefen biçilir. Sünniler de ise bu tektir. Diğer bir fark ise Sünnilerde olmayan *Neçek* adlı parçadır. Neçek, cenaze yıkayıp ahret köyneği/gömleği giydirildikten sonra cenazenin ağız ve gözünü korumak amacıyla çeneden ve alından geçirilerek enseye bağlanan, yaklaşık 50x50 cm. boyutunda, kefen bezinden köşeden köşeye üçgen şeklinde kesilmesiyle elde edilen parçadır (Demir, 2012: 15).

Ölen kimsenin yıkama ve kefenleme işi bittikten sonra bağlı bulunduğu ocağın dedesi tarafından; "*Âdem'i Seyfullah, Nuh'u Nebiyullah, İbrahim Halilullah, Muhammed Rasulullah*" denilir. Daha sonra; "*Tâci devlet, kemeri best, tabanı türabi Haydar*" denilir ve üç defa "*Ya! Muhammed, Ya! Ali. Ya! Muhammed, Ya! Ali. Ya! Muhammed Ya! Ali.*" denilerek sağ el ile cesedin sırtı sıvazlanır. Buna '*Hakikat Pençesi*' diğer bir ismiyle '*Pence-i Âl-i Aba*' denir. Bu arada Düvaz-ı İmam duası da okunabilir. Bunu sadece Alevi dedesi, dede hazır değilse Dede'nin el verdiği kimse ya da Seyitlerden birisi uygulayabilir. Dede ölen kimsenin ocağından değil ise ölünün bağlı bulunduğu ocağın adıyla bunu yapar. Alevilerde düşkün⁶ ilan edilen kimseye hakikat pençesi uygulanmaz (Baykut, görüşme: 19.02.2013). Ölü yıkayıp kefenlendikten sonra, Anadolu'nun diğer yörelerinde yaşayan bazı Alevilerde cenaze namazı farklı şekil ve içerikte⁷ olsa da, Diyarbakır'da Hanefiler gibi cenaze namazı kılınır. Ancak Aleviler cenaze namazını cem evinde kılarlar (Yıldız, 2004: 5).

Cenaze törenine önderlik yapan dede "*Muhammed'i seven Muhammed'in nur cemaline salâvat*" diyerek

⁵ Düvaz, Düvaz imam ya da Düvazdeh imam; Alevi/Bektaşî edebiyatında, başta Hz. Ali olmak üzere içinde Ehli Beyt ve On İki İmam'ın isimlerinin geçtiği, onların faziletlerinin anlatıldığı, onlar için söylenmiş deyiş ve nefeslere denilir. Düvaz imam, Farsçada on iki imam anlamına gelen 'Düvazdeh İmam'ın Anadolu'daki söyleniş biçimidir (Yıldız, 2004: 5).

⁶ Alevi kültür ve geleneğinde yol terbiyesine aykırı davranan kimseye düşkün, söz konusu kişinin içinde bulunduğu duruma da düşkünlük denir. Bir başka ifadeyle düşkünlük, Alevi örf ve âdeti ile ahlâk anlayışının hoş görmeyip yasakladığı şeylerin yapılması durumunda uygulanan bir suçluluk ve yaptırım durumudur. Bu durumda olan bireye, Alevi geleneğinde düşkün denmekte ve bununla ilgili örfî hukuk uygulanmaktadır. Alevi inancına göre şu kimseler düşkün ilan edilirler: yüz kızartıcı suçu olmadan eşini boşayan, evli bir kadını baştan çıkararak, başkası ile nişanlı kızı kaçıran, öfkesine yenik düşüp cana kıyan yani cinayet işleyen, kendi nefesine ağır geleni başkasına uygulayan, harama el uzatanlar (Baykut, görüşme: 2013).

⁷ Örneğin bazı Alevilerde cenaze namazında ceset önde olacak şekilde kibleye dönülür ve saf düzeninde durularak namaz kılınır. Ama okunanlar Sünnî cenaze namazlarında okunanlardan farklıdır. Dört tekbir yerine dört birleme gibi farklı isimler kullanılır. Bazılarında ise *cemal cemale* düşüncesiyle herkes kible yerine cenazeye doğru yönelir ve halka halinde namaz kılarlar. Buna '*halka namazı*' denir (Yıldız, 2004: 5).

mezarlığa kadar salâvat getirir. Cemaat de *Allahümme Salli Ala Muhammed* diyerek salâvat getirir. Mezara varıldığında cenazeyle gelen kimseler daha önceden mezarın kazılıp hazırlanması için gelenlere "Himmatınız makbul ola. Hakk divanına yazıla!" derler. Hizmet edenler de "eyvallah" diyerek selamlaşırlar. Mezar kapatılmadan önce metal bir para (miktarı önemli değil) mezar yerinin ücreti diye mezara atılır. Buna '*ruskat parası*' denir. Mezar kazılırken en son çıkan toprak başka bir tarafa toplanır ve mezar kapatılırken bu toprak en son atılır.⁸ Cenazeyi gömerken mezara toprak atmak için kullanılan kürek elden ele verilmez. Bir kimse toprak attıktan sonra küreği yere bırakır ve diğer kimse küreği yerden alır. Ölüyü gömme işlemi bittikten sonra hoca yani dede *talkın/telkin* okur. (Baykut, Koluman, görüşme: 19.02.2013).

Sonraki üç gün taziye evinde çay ve yemek verilir. Eskiden taziye için gelenlere cenaze sahibinin akrabaları yemek verirken son yıllarda bu gelenek devam ettirilmemektedir. Taziye sahibi lokantadan veya yemek işletmelerinden yemek getirerek ikramda bulunmaktadır (Koluman). Taziyeye gelenlerin selamlarına mukabil Dede veya imam "*Geçmişlerin ruhu için Fatiha*" der ve Fatiha suresi okunur. Kadınlar ağıt yakar. Kişinin ölümünü takip eden üçüncü günü, kıvamına gelinceye kadar Alevi dedesinin başında Yasin suresi okuduğu *Kazma helvası* yapılır. Ayrıca hazırlanan yufkanın içine bu helva konulur ve mezarlıkta dağıtılır. Sonra '*şuğarıp*' denilen hayır yemeğini verilir. Bu yemek ölenin kendi parasıyla alınan hayvanın komşu veya akrabalar tarafından kesilip yemek yapılmasıyla hazırlanır. Maddi imkânları iyi olanlar büyükbaş hayvan, değil ise küçükbaş hayvan keserler. Bu yemekte mevlit okunmaz. '*Düvaz-ı İmam/Düvazdeh İmam*' okunur. Üç gündü sonra yapılan yufka ve helva götürülüp ölünün mezarının üzerine bırakılır. Bu yapılmaz ise ölen kişinin yakınlarının rüyasına girerek 'Balta sesi kulağında gitmiyor' diye feryat edeceğine ve mezara bırakılan bu helvanın cehennem köpeğinin önüne geçtiğine inanılır. Yedinci günde fakir ailelere içerisinde on iki çeşit gıda maddesi olan on iki koli (torba) yiyecek dağıtan kimseler de vardır. Kırkında lokma dağıtılır. Mevlit okutulur. Ancak Sünnilerdeki mevlitten farklı olarak *Hasan, Hüseyin, Kerbela şehitlerinin hürmetine denilerek yapılan* dualar daha fazla yoğunluktadır. Kişi öldükten sonra kırk gün boyunca her gün, sene boyunca da her hafta yemek verilir. Ölüm üzerinden bir sene geçtiğinde geniş katılımlı yemek verilir. Senesinden sonra dini bayramlarda da 'ölünün payı' diye hayır yapma anlamına gelecek her türlü maddi yardımlar ihtiyaç sahiplerine verilir (Atabay, görüşme: 19.02.2013).

Alevi toplumunda da bir kişi öldüğünde yakın akrabalarından birilerinin düğün törene var ise iptal edilir. Komşularında olursa izin istenir. Eğer ölen kişi genç ise her durumda düğün ertelenir/bekletilir ama ölen kişi yaşlı birisi ise düğün için çok beklemezler. Alevi kesimler Sünnilerin Sünniler de Alevilerin cenaze törenlerine/taziyelerine fark gözetmeden giderler. Bu tür törenler ve uygulamalarda toplumda herhangi bir inanç veya ırk ayrımı yapmadan yakın çevre ve komşular mutlaka katılmaya çalışır. Gidenler şeker götürür ve katılan herkes ölüye dua için Fatiha suresini okunur (Baykut, görüşme: 2013).

Aleviler önceden cenaze sonrası kırk gün boyunca yıkanılmazken son dönemde bu durum üç gün ile sınırlı tutulmuştur. Bunun tek istisnası ölen genç birisi ise bir hafta boyunca yıkanmazlar.

Süryaniler, Ermeniler, Sünniler ve Alevilerin Cenaze Törenlerinde Ortak Uygulamalar

- Cenazeler yıkanarak defnedilir.
- Din görevlileri devreye girerek dua ile ilgili kısımlarda belirleyici bir rol alırlar.
- Ölümün ilk günü tatlı dağıtılır (helva, bisküvi, şekerleme türleri gibi.)
- Ölen kişinin kıyafetleri ihtiyacı olduğu düşünülenlere dağıtılır.
- Taziye evine dışarıdan yiyecek getirilir.
- Üçünde, yedisinde, kırkında ve senesinde yapılan uygulamalar: Dualar okunur, yemekler verilir, tatlı türleri dağıtılır.
- Kırk gün ve bir sene boyunca evden yeme içme türü ya da para olarak 'ölünün payı' adıyla aynı ve nakdi yardımlar yapılır.
- Ölü yakını/yakınları bir müddet yıkanmaz.
- Yeni elbise giyilmez.
- Ölüm ve sonrasındaki yakın günlerde zamanlama olarak kesişen düğünler, eğlence türü aktiviteler iptal edilir, ertelenir.
- Genç ölümlerin ayrı bir önemde değerlendirilir.
- Sünni ve Alevilerde ölümü takip eden ilk, bazen üç gece evde ışık yakılır.
- Her din müntesibi haftanın belli günleri, dini bayramlarında ve senesinde mezarlığa gider.

Toplumsal Düzenin Akışkanlığına Katkı Olarak Ölüm Törenleri

Ölüme ya da ölen kişiye karşı duyulan sevgi ya da korku gibi iki ayrı duygudan bahsedilir ki bu iki durum çok çeşitli ritüellerin, inançların ve uygulamaların, yani *ölü kültürünün* (Kara, 2009: 215) ortaya

⁸ Köylerde toprak damlı evlerin damları da bu şekilde yer kazılarak alttan çıkan bitki tohumu karışmamış toprakla topraklanır ki yağın yağmurla damda bitki yeşermesin. Burada da böyle bir maksat olabilir.

çıkmasına sebep olmuştur. İş arkadaşı, yakın arkadaş ya da akrabasının ölümü veya bilinen birinin ani ölümü ve sonrasında oluşan toplumsal ve bireysel tasavvurlar, algılar ve ilişkiler ağında ortaya çıkan boşluk insanları bir araya getirmeye yardımcı olmaktadır. Bu boşluğu her toplum kendine has geliştirdiği törenler ve uygulamalarla kapatmaya çalışır. Burada amaç sosyal düzenin yine kendi akışkanlığını sağlamak ve oluşmuş olan ontolojik güvensizlik duygusunu toplumsal desteklerle gidermektir. (Kara, 2009: 222) Diğer taraftan kültürümüzde ölümü ifade etmek için bazen *Hakka yürümek, Sır olmak, Rahmete kavuşmak, Şehit olmak* gibi kavramlaştırmalar kullanılır ki bu ifade tarzı "...yüksek hakikatler adına, ölümün tabii bir hadise haline getirilmesine, hatta sıcak ve sevimli gösterilmesine işaret etmektedir." (Karaca, 2001: 504).

Ölümlerle ilgili uygulamaların genel karakteristiği ve odaklandığı temel nesnel alan, ölen kişi ya da kişinin ölümünden çok ölenin dünyalılığını, dünyeviliğini bir şekilde sürdürdüğünü pekiştirecek ritüellere dayandırılmasıdır. Hâlâ hatırlanıyor olmakla varlığını bir şekilde sürdürüyor olduğu iması oluşturulur. *Ölmedin, bizimlesin, unutmadık, kalbimizdesin* gibi klişelerle ölümün daha bir rasyonelleştirilmeye çalışılması bu türdendir. Ölümle ve ölüyle ilgili yapılan birçok geleneksel uygulamaların daha çok ölümü güzel kılmakla ilintili, alakalı olduğu söylenebilir. *Güzel ölüm, İyi ölüm, Vahşi Ölüm, Evcilleştirilmiş Ölüm, Kabul Edilmiş Ölüm* (Hart, Sansbury, Short, 1998: 65-77) gibi tanımlama girişimleri bunun örneğini teşkil eder. Yani ölümle ilgili bütün törenler, uygulamalar *ölümü iyileştirme* çabaları üzerinden gitmektedir. Toplumsal gerçeklik, bireylerin gündelik eylemleriyle sürekli yeniden kurulan bir süreç (Swingewood, 1998: 314) ya da süreçler bütünü olduğu için bu törenler ve uygulamalar ölümü daha rasyonel ve kabullenilir kılma, ölüme saygı duyma ve bu saygıyı gösterme olarak da düşünülebilir. Bu yönüyle uygulamalarda *ölüm değerli kılma* eyleminden söz edebiliriz. Parson'un eylem teorisinde de bahsedildiği gibi, aktör hem özgül kültürel değerleri hem de etkileşim sürecinde ötekinin kişiliğini içselleştirmiştir. Mesela toplumun kültürel değerleri hemen içselleştirilir, çünkü bunlar genelde toplumun bütünleşmesiyle bağlantılıdır ve gündelik değil evrensel pratik ilkelerde kök salmış, toplumda ve onun alt sistemlerinde kurumsallaşmışlardır. Bu ilkeler birey açısından değerli olanı gösterdikleri için içselleştirilmeleri kolay olur (Swingewood, 1998: 318).

Ölümlerle başa çıkmada, acıları hayati anlamlı kılacak şekilde dönüştürebilmenin payı oldukça önemlidir. "Bunda başarılı olma düzeyimiz, değer dünyamız, dünya görüşümüz ve anlam haritalarımızla doğru orantılı. Dini inançlar; dayanışma, iyimserlik, umutlandırma gibi işlevlerinin yanı sıra, ölüm-ötesi hayat konularında görüş bildirme, sabretmeyi önerme ve Yaratıcı'ya güvenme gibi olumlu ruhsal potansiyeller içeriyor." (Göka, 2015) Ölüm hadisesi sonrasında tören sürecinin sağlıklı işleyişi, geleneksel uygulamalar bu potansiyellerin kullanımına ve toplumsal işlevini yerine getirmesine katkıda bulunmaktadır.

Ölen kişi, beden ve ruhen insanın algıladığı hayattan, fiziki/coğrafi mekândan, sosyal çevreden tamamen ayrılmasına rağmen, ölüm üzerine geliştirilen çeşitli uygulamalar ölen bu âlemde varlığını sürdürüyormuşçasına yapılan eylemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölen birey hala sosyal bir varlık ve bu varlığını sürdürüyormuşçasına yapılan çeşitli davranışlar ve uygulamalardır söz konusu olan. Bu uygulamalar bir dönem sonra geleneksel inançlara, inançlar da davranışların toplumsallaşmasına dönüşürler. Ölümü ve ölüyü sosyolojik kılan da daha çok bu kısım.

Ölmekte olan kişilerin ölümleri üzerinde herhangi bir kontrolü söz konusu değildir. Ama ayakta ölmek, onuruyla ölüme gitmek, ölümü kabullenmek, öleceğini bilmek, güzel ölmek gibi tabirler kullanarak ölümün sosyalleşmesini, toplumsal olarak idare edilebilirliğini, ölüm karşısında gösterilen toplumsal tepkileri ve bu tepkilerle ölmekte olan insanların ölüm hallerini, tasavvurlarını şekillendirmeleri sağlanmaktadır. Özellikle son yarım yüzyılda yoğun bir sosyal/kültürel değişimler geçiren özelde Güneydoğu genelde bütün doğu ve Ortadoğu'da ölüm fertler ve toplum açısından yeni anlamlar kazanmıştır. Bu toplumlarda ölümle ilgili yapılanlar tamamıyla kutsal bir tören olarak icra edilmektedir.

Din ve mezheplerde görülen bahse konu uygulamalar, cenaze törenlerine katılmak, taziyede bulunmak sosyal destek açısından oldukça önemlidir. Çünkü yakını ölen kişinin, ölen yakını ve onun hayatındaki rolünü, kapladığı alanı, işlevini duygu dünyasında uygun bir hale getirerek gündelik hayatın akışkanlığına bir şekilde katılması, katılımının sağlanmasında belirleyici olabilirler.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Ali; ARICI, İsmail (2007). "Elazığ'da Taziye Geleneği", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12; 2, s. 33-44 .
- ARTUN, Erman (2006). "Çukurova Konar-Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, s.11.
- ARTUN, Erman (1998). "Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri-Doğum, Evlenme, Ölüm", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 9-10, s. 85-107.
- BAŞÇETİNÇELİK, Ayşe (2009). "Adana Halk Kültüründe Doğum-Evlenme-Ölüm", *Altın Koza Yayınları*, S. 50, s. 8.
- CANATAN, Kadir (2009). "Avrupa Toplumlarında Çokkültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2/6 Kış, s. 80-97.
- CİHAN, Ahmet (2005). "Diyarbakır'da Ölüm Sonrasında Gerçekleştirilen Taziye Geleneği ve Seremoniler", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 7, s. 205-216.

- DEMİR, Asım (2012). *Diyarbakır'da Taziye Geleneği*, Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Din Sosyolojisi Yüksek Lisans Tezi.
- DİKMEN, Alaattin (2011). *Uludağ'ın Arka Yüzü*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- ERGÜN, Pervin (2013). "Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler", *Millî Folklor*, S. 100, s. 134-148.
- ERSOY, Ruhi (2002). "Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller", *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Merkezi, Millî Folklor*, S. 54, s. 86-101.
- ERTAN, Mustafa Hakkı (2012). "Sosyolojik Açından Batman ve Yöresindeki Taziye Geleneği ve Bu Geleneğin Anadolu Taziye Kültürü ile Karşılaştırılması", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, S. 1, s. 1.
- GÖKA, Erol (16 Temmuz 2015). İslam'da matem var mı?, *Yeni Şafak Gazetesi*. Erişim: <http://gazeteleriniz.com/kose-yazisi/yenisafak/erol-goka/islamda-matem-var-mi-602/>
- GÜNAY, Ünver (1998). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNGÖR, Erol (1999). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötügen Yay.
- HART, Bethne, SAINSBURY, Peter, SHORT, Stephanie (1998). "Whose dying? A sociological critique of the 'good death'", *Mortality*, Vol. 3, S. 1, s. 65-77.
- HÖKELEKLİ, Hayati (1991). "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (3), s. 151-165.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2008). *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları.
- KARA, Zülküf (2009). *Ölüm Fenomeni Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması Kayseri Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens.
- KARACA, Faruk (2001) "Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 14, s. 3-4, 501-502.
- MORDENİZ, Celal (2014). "Dramatik Bir Performans Türü Olarak Taziye ve Antik Yunan Tiyatrosu İle Karşılaştırma Denemesi", *Bilim ve Sanat Vakfı*, s. 60.
- ÖZYURT, Cevat (2009). *Toplumunu Yeniden Düşünmek: Kozmopolitanizm ve Çokkültürlülük*, Toplumsal Dönüşümler ve Sosyolojik Yaklaşımlar, 6. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- PARİN, Suvat; BİLGİLİ, Ahmet, Emre; MENAK, Zekerriyya (2012, Ekim). "Kent(l)leşme Pratiğinde Yeni Bir Olgu: Taziye Evleri ve Farklılaşan Sosyo-Kültürel Pratikler", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 2.
- PEKERGİL, Murat (2009). *Ölüm Olgusunun Din Sosyolojisi Açısından İncelenmesi (Konya Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- SAĞIR, Adem (2013). "Bir Ölüm Sosyolojisi Denemesi Bağlamında İktisadi Hayata Mezarlıklardan Bakmak: Safranbolu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/12 Fall 2013, p. 1095-1115.
- SAĞIR, Adem (2012). "Toplu Merasimlerden Belediye Hizmetlerine Kurumsallaşan Ölüm Bağlamında Bir Ölüm Sosyolojisi Denemesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/2 Spring 2012, p.903-925.
- SWINGWOOD, Alan (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (O. Akınbay çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- ÜNAL, Mehmet Süheyl (2011). "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 11; 2, s.121-133.
- YILDIZ, Harun (2004). "Alevi Geleneğinde Ölüm ve Sonrası Tören ve Ritüeller", *Marmara Üniv. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Uluslar Arası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu*, s. 5.

KAYNAK KİŞİLER

AD-SOYAD	YAŞ	İNANÇ	GÖRÜŞME TARİHİ
AYŞE ATAMAN	84	Alevi	19.02.2013
AZİZE AKINCI	53	Sünni	25.12.2012
BAYZER ALATO	87	Ermeni	19.02.2013
DİLEK KARSLIOĞLU	40	Sünni	22.12.2012
HASAN BAYKUT	55	Alevi/ Alevi Dedesi	19.02.2013
HATİCE ÇETİN	58	Sünni	21.12.2012
HATİCE ÖRÜCÜ	45	Sünni	23.11.2012
RUKİYE GÜLOĞLU	43	Sünni	23.12.2012
MERYEM ATABAY	47	Alevi	19.02.2013
NAZAN UĞRAŞ	68	Sünni	21.12.2012
NİLÜFER YILDIRIM	75	Sünni	21.12.2012
İSMET AZİZMAHMUTOĞULLARI	78	Sünni	25.12.2012
SALİHA MÜJDE	75	Sünni	17.12.2012
SALİBA ACIŞ	50	Süryani	21.02.2013
SARKİS EKEN	85	Ermeni	19.012.2013
ŞÜKRAN AGÜLOĞLU	78	Sünni	21.12.2012
TUBA ATEŞ	30	Sünni	13.11.2012
VİCTORYA AVAVA	77	Ermeni	19.02.2012
ZEYNEP KOLUMAN	77	Alevi	19.02.2013
ZÜLFİYE BUDAK	70	Sünni	22.02.2013